



ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA PRETSEDENT BIRLIKLAR: LINGVOKULTUROLOGIK TAHLIL

Rahimov Bahodir Mahmudovich,

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

Buxoro shahar 24-maktab ona tili va adabiyot o'qituvchisi

rbahodir9@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoniga kirgan g‘azallaridagi pretsedent birliklar lingvokulturologik jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotning maqsadi – bu birliklarning turlarini aniqlash, badiiy-estetik vazifalarini ochish va ularning madaniy kod sifatidagi xususiyatini asoslashdan iborat. Ishda tavsifiy usul, lingvokulturologik va kontekstual-semantik tahlil hamda sema ajratish usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida g‘azallarda pretsedent nomlar (ishq timsollari, diniy-afsonaviy shaxslar, muqaddas makonlar), pretsedent vaziyatlar hamda barqaror pretsedent birikmalar qayd etildi. Ularning ma’no tarkibida madaniy semalar avvaldan mujassam bo‘lishi, bir birlikning matn muhitiga ko‘ra turli semalarni faollashtirishi va metafora kabi ko‘chimlar bilan uyg‘un ishlashi ko‘rsatildi. Navoiy poetikasida pretsedent birliklar madaniy xotirani saqllovchi, matnning semantik zichligini oshiruvchi va allyuziyaning asosini tashkil etuvchi tayanch vosita sifatida namoyon bo‘lishi misollar orqali dalillandi.

Kalit so‘zlar: pretsedent birliklar, pretsedent nom, pretsedent vaziyat, lingvokulturologiya, madaniy kod, allyuziya, Alisher Navoiy, g‘azal, lisoniy shaxs, semantik zichlik.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен лингвокультурологический анализ прецедентных единиц, встречающихся в газелях Алишера Навои из цикла «Хазоин ул-маоний» («Сокровищница мыслей»). Цель исследования — классифицировать данные единицы, выявить их художественно-эстетические функции и обосновать их природу как культурных кодов. В работе применяются описательный метод, лингвокультурологический и контекстно-семантический анализ, а также метод



выделения семантических компонентов (сем). В ходе анализа в текстах газелей были выявлены прецедентные имена (символы любви, религиозно-мифологические персонажи, сакральные места), прецедентные ситуации и устойчивые прецедентные выражения. Показано, что в семантическую структуру этих единиц заложены культурные семы, что одна и та же единица может актуализировать различные семы в зависимости от контекста, а также что эти единицы взаимодействуют с такими образными средствами, как метафора. На конкретных примерах обосновывается, что в поэтике Навои прецедентные единицы выступают ключевыми элементами, сохраняющими культурную память, повышающими семантическую плотность текста и служащими основой для аллюзий.

Ключевые слова: прецедентные единицы, прецедентное имя, прецедентная ситуация, лингвокультурология, культурный код, аллюзия, Алишер Навои, газель, языковая личность, семантическая плотность.

ABSTRACT

The article offers a linguocultural analysis of precedent units in the ghazals included in Alisher Navoi's collection "Khazoyin ul-maoniy". The aim is to identify the types of precedent units, to reveal their artistic and aesthetic functions and to substantiate their role as carriers of cultural codes. The descriptive method, linguocultural and contextual-semantic analysis and sememe analysis were applied. The analysis revealed precedent names (symbols of love, religious and legendary figures, sacred places), precedent situations and stable precedent word combinations. It is shown that cultural semes are embedded in the meaning of these units in advance, that one unit may activate different semes depending on the context, and that such units operate in unity with tropes such as metaphor. It is concluded that in Navoi's poetics precedent units serve as a core device that preserves cultural memory, increases the semantic density of the text and forms the basis of allusion.

Keywords: precedent units, precedent name, precedent situation, linguoculturology, cultural code, allusion, Alisher Navoi, ghazal, linguistic personality, semantic density.

Til va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganuvchi lingvokulturologiya antropotsentrik yo'nalishning yetakchi tarmog'iga aylandi [Маслова 2001; Красных 2002]. Bu sohada til egalarining umumiy xotirasida saqlanadigan va nutqda qayta-qayta tiklanadigan birliklar – pretsedent birliklar alohida o'rin tutadi. Ular millat tafakkurida mustahkamlangan shaxslar, voqealar va matnlarga ishora qilib, murakkab madaniy mazmunni ixcham shaklda yetkazadi. Mumtoz she'riyat, xususan, Alisher Navoiy g'azallari bunday birliklarga g'oyat boy: shoir ishq,



ma'rifat va ilohiy haqiqat haqidagi qarashlarini ko'pincha Majnun, Farhod, Xizr, Iso, Nuh singari nomlar va ular bilan bog'liq voqealar vositasida ifodalaydi.

Pretsedentlik nazariyasiga Yu.N.Karaulov "pretsedent matn" tushunchasini kiritish bilan asos soldi: olimning fikricha, lisoniy shaxs uchun qadrli, ko'pchilikka tanish va nutqda qayta tiklanadigan matnlar uning lisoniy mazmunini belgilaydi [Karaulov 1987]. Keyinchalik V.V.Krasnix, D.B.Gudkov, I.V.Zaxarenko va D.V.Bagayeva bu tushunchani kengaytirib, pretsedent matn, pretsedent ibora, pretsedent nom va pretsedent vaziyatdan iborat tasnifni ishlab chiqdi [Zaxarenko и др. 1997]. D.B.Gudkov pretsedent nomni bu turkumning markazi deb baholadi, chunki u orqali ko'pincha pretsedent matnlar va vaziyatlar ham ataladi [Гудков 2003]. V.N.Teliya frazeologik birliklardagi madaniy-milliy ma'no masalasini yoritgan [Телия 1996]. O'zbek tilshunosligida D.Xudoyberganova o'zbek tilidagi matnlarni antropotsentrik yondashuv asosida yaxlit o'rganib, pretsedent birliklarning matn yaratishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratdi [Xudoyberganova 2013].

Mumtoz poetikada shunga yaqin hodisa talmeh nomi bilan o'rganilgan [Hojiahmedov 1999]. Biroq uning til birliklari, ya'ni pretsedent nomlar, vaziyatlar va barqaror birikmalar darajasidagi lisoniy tabiati, shuningdek, allyuziya bilan aloqasi Navoiy g'azallari misolida alohida va tizimli tahlilni talab etadi. Aynan shu holat mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Karaulov pretsedent matnlarga uch belgini xos deb biladi: ular shaxs uchun bilish va his-tuyg'u jihatidan ahamiyatli; shaxsdan yuqori, ya'ni ko'pchilikka tanish; nutqda qayta-qayta tiklanadi [Karaulov 1987]. Keyingi tadqiqotlarda pretsedent hodisalar to'rt turga ajratildi [Zaxarenko и др. 1997]. Pretsedent nom – muayyan shaxs yoki obyektga atash bilan birga, ma'lum madaniy belgilar majmuini ham anglatuvchi birlik. Pretsedent vaziyat – jamoaviy xotirada saqlanib qolgan voqea. Pretsedent ibora esa muayyan manbaga tayanuvchi barqaror birikma yoki gapdir. Tarqalish darajasiga ko'ra ijtimoiy, milliy va umuminsoniy pretsedent hodisalar farqlanadi [Гудков 2003].

Pretsedent birliklar allyuziya bilan chambarchas bog'liq. Allyuziya oldindan ma'lum tarixiy, adabiy yoki madaniy voqelikka ishora qilish bo'lsa, pretsedent nom va vaziyatlar aynan shu ishora yo'naltiriladigan madaniy obyektlardir. Pretsedent birlikning ma'no tarkibidagi madaniy semalar unga avvaldan "yopishib" turadi va matn talabiga bog'liq bo'lmay yuzaga chiqadi; shu jihatidan u ko'chimlardan farqlanadi.

1. Pretsedent nomlar. Ular ma'no yo'nalishiga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi. Birinchisi – ishq timsollari: Layli, Majnun, Farhod, Shirin, Vomiq, Uzro, Tohir, Zuhra, Yusuf. Bu nomlar keltirilganda ishqdan kechmaslik, bu yo'lda har qanday mashaqqatga tayyorlik va sadoqat semalari o'z-o'zidan anglashiladi. Masalan:



Layli-yu Shirin-u Azro noz sendin kasb etar,

Zufununlar ko'rki, shogirdingdurur bu fan aro [Navoiy 1989: 29].

Boshqa baytda Farhod va Majnun "ishqi komil" egasining ikki qirrasini sifatida beriladi:

Ishqi komil elni yo Farhod, yo Majnun qilur,

Gar erur ma'shuq yoxud armaniy, yoxud arab [Navoiy 1989: 34].

Har ikki timsolning o'ziga xos belgilari birlik bilan birga farqni ham ta'minlaydi, ularning umumlashmasi esa komillik belgisini bildiradi. Yana bir baytda lirik qahramon holati Farhod va Majnun boshidan kechgan o'zgarishlarga qiyoslanadi [Navoiy 1989: 39].

Ikkinchi guruh – diniy-afsonaviy nomlar: Xizr, Masih (Iso), Muso, Nuh, Namrud, Sulaymon, Jamshid. Xizr uzoq umr va tiriklik suvi, Iso jon baxsh etuvchilik, Namrud kibr, Jamshid jomi adabiy umr semalari bilan bog'lanadi. Masalan:

Yer-u ko'kda istabon paydo emas Xizr-u Masih,

Qochtilar go'yo dudog'ing obi hayvoning ko'rub [Navoiy 1988: 66].

Bu yerda Xizr – abadiy umr, Masih – jon ato etuvchi, obi hayvon – tiriklik suvi timsoli bo'lib, uchlasini ham madaniy kodga ega.

Uchinchi guruh – muqaddas makon nomlari. Quyidagi baytda Ka'ba va So'mnot tenglashtirilib, Alloh jilvasini har yerda ko'rish mumkinligi bildiriladi:

Chu yor aylar emish barcha yerda jilvayi husn,

Teng o'ldi Ka'ba bila dayri So'mnot manga [Navoiy 1989: 17].

To'rtinchi guruh – Buroq kabi afsonaviy mavjudot nomlari. Buroq mi'roj voqeasi bilan bog'liq bo'lib, insonni arshga eltuvchi, ulug'likka yetkazuvchi va kamolot sari qadam tashlashiga ko'maklashuvchi semalarni o'zida mujassam etadi [Navoiy 1988: 28].

2. Pretsedent vaziyatlar. G'azallarda Nuh to'foni, Odam Atoning yaratilishi, Muso bilan Alloh suhbatini, Isoning jon ato etishi, mi'roj kabi vaziyatlar tafsilatsiz, qisqa ishora bilan eslanadi. Masalan:

Har necha to'foni isyonim chekar gardung'a mavj,

Kimsaga Nuh o'lsa kashtiybon ne g'am to'fon aro [Navoiy 1989: 153].

Bu baytda oshiqning isyon to'fonidan nijot topishi Nuh voqeasi bilan bog'lanadi. Boshqa baytda Odam Atoning nomi tilga olinmagan holda uning loydan yaratilishi va tanasiga ruh



solinishi eslatilishi bilan butun diniy-madaniy mazmun anglashiladi [Navoiy 1988: 99]. “Navodir ush-shabob”dagi yana bir baytda azaliyatga va Odamning yaralish davriga ishora kodi mavjud [Navoiy 1989: 234].

3. Pretsedent birikmalar. Bunday birliklar ko‘pincha ikki so‘zdan iborat bo‘lib, bir butun madaniy tushunchani bildiradi: “Jamshid jomi”, “obi hayvon”, “Xizri rah”, “Iso dami”. Masalan:

Ishq dayri bazmining sing‘an safoli ichra may,

Kim ichar, Jamshid jomin tanlamas himmat anga [Navoiy 1989: 5].

“Jamshid jomi” mumtoz adabiyotda aniq semantik maydon hosil qiladi. “Iso dami” va “obi hayvon” esa bir baytda tanosub hosil qilib keladi:

Dardi hajrimg‘a ul ikki la‘li xandondur davo

Kim, o‘lar Iso dami-yu obi hayvondur davo [Navoiy 1990a: 26].

Bunda “lab” tiriklik, hayotning mohiyati ma’nosida kelib, “dam”, “Iso”, “vasl” birliklari bilan tanosub hosil qiladi.

4. Pretsedent birliklarning vazifalari. Birinchidan, ma’no ixchamligi: bir nomni keltirish bilan butun voqea yoki belgilar majmui anglashiladi. Ikkinchidan, obrazlilik va tasvir obyektni individuallashtirish. Uchinchidan, ta’sirchanlikni kuchaytirish. Masalan, quyidagi misralarda lirik qahramon ko‘ngilni Majnun timsoli orqali bilvosita uyatga undaydi:

Ey ko‘ngul, holingga Majnun uyalur,

Sanga yo‘qturmu bu holingdin uyat [Navoiy 1990b: 55].

To‘rtinchidan, pretsedent birliklar ko‘chimlar bilan birgalikda ishlaydi. Masalan, “nafs zulmoti” birikmasi metafora, Xizr – pretsedent nom, “Xizri rah” birikmasi yana metafora bo‘lib, ularning uyg‘unligi mo‘minlar gunohiga Rasuli Akram (s.a.v.) shifoati g‘oyasini yetkazadi [Navoiy 1988: 26]. “La‘li labingda ter bo‘lub obi hayot qatrasi, yoki Xizr suyi labing” misralarida esa metafora, metonimiya va pretsedent nom qorishiq holda keladi [Navoiy 1989: 8].

Pretsedent birliklar metaforadan farqli o‘laroq, ma’noning matn talabi bilan emas, madaniy xotira orqali yuzaga chiqishini bildiradi va pretsedent birlikni allyuziyaning asosiy tashuvchisiga aylantiradi. Karaulov pretsedent matnning shaxsdan yuqori xarakterini ta’kidlagan edi [Karaulov 1987]; Navoiy g‘azallarida bu xususiyat nomlar va vaziyatlar



darajasida yaqqol ko‘rinadi: Majnun yoki Nuh nomini eshitgan lisoniy shaxs butun voqea va uning ramziy mazmunini o‘zi tiklaydi.

Shu bilan birga, bir pretsedent nom turli semalarni faollashtirishi mumkin. Xizr nomi bir o‘rinda uzoq umr va tiriklik suvi bilan bog‘lansa [Navoiy 1988: 66], boshqa o‘rinda yo‘lboshchilik ma‘nosida “Xizri rah” shaklida qo‘llanadi [Navoiy 1988: 26], yana boshqa o‘rinda “Xizr suyi” birikmasi orqali lab tasviriga ko‘chadi [Navoiy 1989: 8]. Demak, madaniy yadro o‘zgarmay qolsa-da, uning qaysi qirradi faollashishi matn muhitiga bog‘liq.

Gudkov tasnifi nuqtayi nazaridan qaralsa [Гудков 2003], Layli va Majnun timsoli arab, fors va turkiy adabiyotlarda shakllangan umumiy sevgi ramzi bo‘lgani uchun milliy chegaradan chiqadi; Nuh, Muso, Iso va Odam Ato bilan bog‘liq vaziyatlar esa diniy bilimga tayanib, umuminsoniy qatlamga yaqinlashadi. Shunday ekan, Navoiy murojaat qilgan lisoniy shaxs Sharq madaniy makonining a‘zosi bo‘lgan; bugungi o‘quvchi uchun esa ayrim birliklar sharhga muhtoj. Mumtoz poetikadagi talmeh ham aynan shu ishora vazifasiga asoslanadi [Hojiahmedov 1999]; lingvokulturologik yondashuv esa uni til birliklari, ya‘ni nomlar, vaziyatlar va barqaror birikmalar darajasida tavsiflash imkonini beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy g‘azallaridagi pretsedent birliklar – nomlar, vaziyatlar va barqaror birikmalar – Sharq madaniy xotirasini ixcham shaklda saqlovchi va allyuziyaning asosini tashkil etuvchi tayanch vositadir. Birinchidan, g‘azallarda pretsedent nomlar ishq, diniy-afsonaviy, makon va afsonaviy mavjudot guruhlariga ajraladi. Ikkinchidan, ularning ma‘no tarkibida madaniy semalar avvaldan mavjud bo‘lib, matn muhitiga qarab turli qirralari faollashadi. Uchinchidan, pretsedent birliklar ma‘no ixchamligini, obrazlilikni va ta’sirchanlikni ta’minlaydi hamda metafora kabi ko‘chimlar bilan ug‘un ishlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – T.: Sharq, 1999.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. III tom. G‘aroyib us-sig‘ar. – T.: Fan, 1988.
3. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. IV tom. Navodir ush-shabob. – T.: Fan, 1989.
4. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. V tom. Badoye’ ul-vasat. – T.: Fan, 1990a.
5. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. VI tom. Favoyid ul-kibar. – T.: Fan, 1990b.
6. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi (monografiya). – Toshkent, 2013.
7. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003.



8. Захаренко И.В., Красных В.В., Гудков Д.Б., Багаева Д.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 1. – М.: Филология, 1997. – С. 82–103.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
10. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций. – М.: Гнозис, 2002.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.
12. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.